

Žrtvenik boga Jupitera iz Vrtlišta kod Kaknja

Tarik Silajdžić
Visoko

Abstract: The paper discusses a newly-discovered epigraphic altar dedicated to the main Roman deity of *Jupiter Optimus Maximus* from the site of Vrtlište, near the town of Kakanj in central Bosnia. Although the altar is the first epigraphic evidence of this kind in the broader Kakanj area, it represents another confirmation of a dominant role which the cult of Jupiter Optimus Maximus took in the hinterland of the Roman province of Dalmatia. At the same time it is the evidence of the widely spread *Aurelius nomina* and as such, of increasing Romanization of the autochthonous population during the reign of the Antonine dynasty. As it was already noticed on several votive offerings from other parts of Roman Dalmatia, mainly from *municipium Riditarum* in modern Croatia, the *Maxima* cognomina in the onomastic formulae of Aurelia, reveals the autochthonous origin behind the Romanised formulae, suggesting the process of *interpretation Romana*. Information of autochthonous origin combined with historical context of altar find spot allow the conclusion that Aurelia Maxima was a member of one of the largest indigenous tribes in the province of Dalmatia, the *Daesitiates*. *Duo nomina* onomastic formulae with *Aurelius nomen gentile* suggest the dating of the altar 161–212 A. D.

Key words: Votive, altar, Iovi Optimo Maximo, Avrelia Maxima, Vrtlište

Na lokalitetu Vrtlište,¹ općina Kakanj, nedavno je registrovan vrijedan primjerak arheološko-epigrafske građe. U pitanju je spomenik u obliku epigrafske are posvećen glavnom rimskom božanstvu Jupiteru. Lokalitet Vrtlište funkcionira kao otvoreni površinski kop rudnika mrkog uglja, a ara je pronađena prilikom otvaranja novih površina za njegovu eksploataciju.² Žrtvenik se trenutno nalazi ispred zgrade uprave.³

¹ Lokalitet Vrtlište leži na desnoj obali rijeke Bosne, sjeverozapadno od grada Kaknja, odmah iznad Karaulskog polja i nedaleko od poznatog srednjovjekovnog lokaliteta Donja Zgošća. Savremenom putnom komunikacijom M17 koja prolazi nedaleko od lokaliteta, Vrtlište je povezano sa zemničkim krajem na jednoj i s naseljima u Visočkom polju i samim gradom Visokim na drugoj strani.

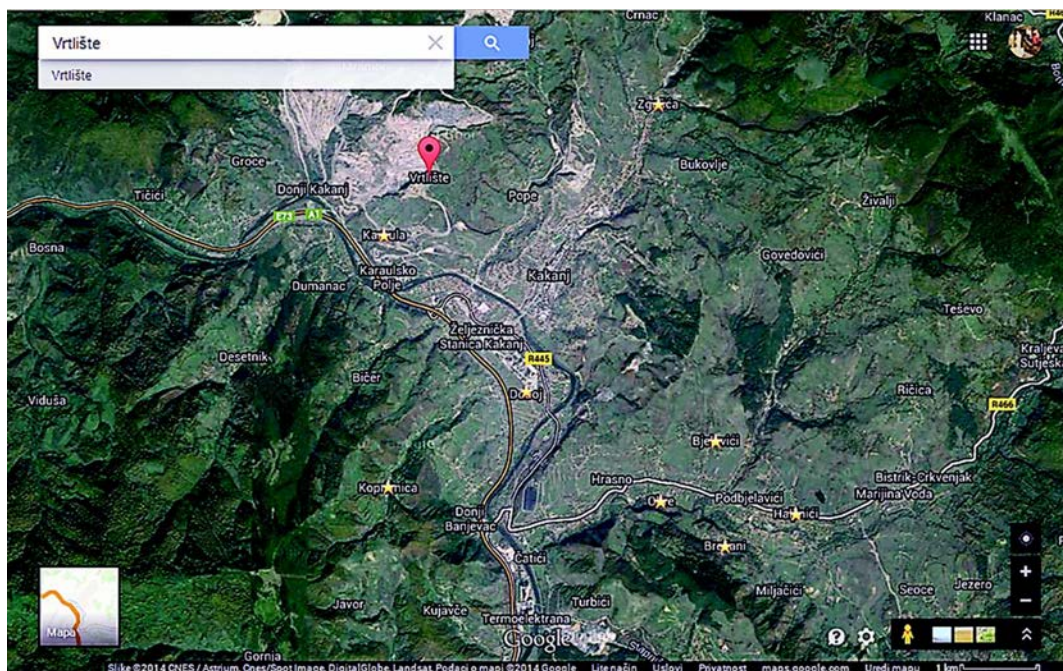
² Autor se ovom prilikom zahvaljuje Senaidu Goraliji, uposleniku rudnika, na pruženim informacijama. Gospodin Goralija prvi je upozorio autora na postojanje spomenika unutar rudničkog kompleksa te je bio dovoljno ljubazan da ga odvede i na lokaciju na kojoj je žrtvenik prvobitno i pronađen. U razgovoru s njim, došlo se, između ostalog, i do informacije da je žrtvenik pronađen još prije posljednjeg rata (1992–1995). Kako je sve ovo vrijeme ostao nezapažen – iznenađujuća je okolnost. U svakom slučaju, za pohvalu je svakako postupanje uprave i radničkog osoblja rudnika kojem idu najveće zasluge za njegovo očuvanje.

³ Na postojanje žrtvenika u Vrtlištu autor je upozorio novoosnovani Muzej grada Kaknja te se u skorijem periodu

Kakanjski kraj u prošlosti je bio frekventno područje, poligon odvijanja različitih historijskih dešavanja, čiji je kontinuitet života ostao neprekinut od prehistorijskog doba pa sve do srednjeg vijeka. O njegovom značaju u antici govori postojanje niza lokaliteta i pojedinačnih arheoloških nalaza po kojim je ovaj kraj i postao poznat u stručnoj javnosti.⁴ Međutim, uprkos prilično obimnoj arheološkoj građi iz perioda klasične i kasne antike, sa šireg kakanjskog područja do sada nije poznat niti jedan nalaz u obliku epigrafske are, odnosno nijedna posveta jednom od oficijelnih rimskih božanstava. Stoga žrtvenik iz Vrtlišta zauzima posebno mjesto u okviru antičke materijalne kulture ovog područja predstavljajući još jednom potvrdu dominan-

planira njegovo izmještanje u lapidarij spomenute institucije. Time će žrtvenik biti maksimalno zaštićen, a muzejska spomenička zbirka značajno obogaćena jer sadašnja postavka obuhvaća samo srednjovjekovne nadgrobnne spomenike – stečke.

⁴ Patsch 1910, 208; Sergejevski 1948, 170-172, Tab. 4, 2, Tab. 5, 1-2, Tab. 6, 1-2, Tab. 7, 1, 177-180; 1951, 308-309, br. 15 i 16, Sl. 12; Pašalić 1960, 47; Benac, 1972–73, 11; Bojanovski 1973, 395-396, 399-401; 1984, 66-68, 85-86, 89; Paškvalin 1991–2005, 131-155; 2012, 67, br. 16, 216, Sl. 16.

Sl. 1. Geografski položaj Vrtlišta uz prikaz prostornog odnosa prema nalazištima iz antičkog perioda na kakanjskom području (označena zvjezdicom) (Google maps)⁶

tnog položaja Jupiterovog kulta u unutrašnjosti provincije Dalmacije.⁵

Žrtvenik je u relativno dobrom stanju s nešto znatnijim oštećenjima na perifernim dijelovima. Izrađen je od vapnenca, a dimenzije su mu: ukupna visina 112 cm, širina baze i krova 55 cm, a širina natpisnog polja 50 cm. Debljina u predjelu baze i krova iznosi 46 cm, a u predjelu natpisnog polja 39 cm. Trodijelnom konstrukcijom – baza, natpisno polje i krov – slijedi oblikovni obrazac uobičajen za ovu vrstu spomenika. Donji desni dio baze u potpunosti je odbijen. Gornji desni ugao krova također nedostaje. Stražnji je dio u cijelosti grub i bez ikakvih tragova obrade, kao i najveći dio bočnih strana. Na krovnom dijelu vidljivi su ostaci likovne dekoracije izvedene u tehnici plitkog reljefa, ali su očuvani samo krajnji periferni dijelovi. Po svemu sudeći, radi se o reljefnom prikazu nekog biljnog motiva. Višestruka profilacija relativno je dobro očuvana s ne tako velikom naglašenošću površine. Natpisna povr-

šina u cijelosti je očuvana, a sam natpis je jasan, izrazito simetrično komponovan i sastoji se od 4 reda. Slova su iste veličine i visoka 5 cm. Upotrijebljeno pismo je kvadratna kapitala,⁷ a kao interpunkcijski znak služi trougaona tačkica. U trećem redu natpisa koji se odnosi na ime dedikanta upotrijebljena je ligatura, i to u oba dijela imenske formule, i na gentilnom imenu (*nomen gentile*) i na kognomenu (*cognomen*). Natpis glasi:

1. Sačuvani dio: I•O•M• / PATRIO / AVR•MAXIMA/4P•
2. Rekonstruirani dio: I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Patrio / Avr(elia) Maxima / 4P(osuit)
3. Prijevod: Jupiteru, najboljem, najvećem, očinskom, Aurelija Maxima postavi.

Sl. 2. Natpis iz Malog Mošunja (Preuzeto iz Patsch, 1893A, 701, Sl. 32)

⁵ Sasvim je sigurno da broj od 61 spomenika, koliko se navodi kod Imamovića (Imamović 1977, 126), više ne predstavlja stvarno brojno stanje te da je on danas, zahvaljujući novim pronalascima, dosta veći. O najnovijim nalazima v. Šaćić 2014, 160-162, Sl. 6 i 7; Bujak 2013, 138; Silajdžić / Mesihović 2014, 121-127.

⁶ Fotografija načinjena 1. 11. 2014. uz pomoć google maps usluge.

⁷ Bloch 1971, 16-18; Matijašić 2002, 32.

Natpis je izveden u jednostavnoj i prilično uprošćenoj formi s minimumom navedenih informacija – imenom božanstva, imenom dedikanta koji je izvršio posvetu te završnom posvetnom formulom na kraju. Jupiterovo ime navedeno je u punom obliku I.O.M. s dodatkom *Patrio* u drugom redu natpisa. Interesantno je da ovaj imenski dodatak ne nalazimo ni na jednom do sada poznatom žrtveniku s prostora Bosne i Hercegovine posvećenom Jupiteru. Oblik *Patrio* predstavlja dativ pridjeva *patrius* = očinski, roditeljski i u kontekstu natpisa prevodi se kao Jupiteru očinskom, roditeljskom.⁸ U širem smislu, mogao bi se protumačiti kao „otac svih bogova“ ili „otac svih ljudi.“⁹ Moguću analogiju za ovaj epigrafski element, iako bez velikih intepretacijskih mogućnosti zbog fragmentarnosti samog natpisa, mogao bi pružiti votivni spomenik iz Malog Mošunja kod Viteza, također posvećen Jupiteru.¹⁰ U prvom redu natpisa, poslije navedenog imena božanstva, također u obliku I.O.M, stoji samo slovo P, čiji se ostatak zbog oštećenja nije dao sa sigurnošću restituirati.¹¹

U drugom redu natpisa stoji fragmentarna riječ PIVS u kojoj svakako prepoznajemo oštećeno carsko gentilno ime *Ulpus*. Imajući, dakle, u vidu natpis na žrtveniku iz Vrtlišta, skloni smo i oštećeno P na ari iz Malog Mošunja restituirati kao *P(atrío)*. Tome bi svakako išla u prilog istovjetna posveta are bogu Jupiteru u istom imenskom obliku. Međutim, ipak trebamo biti oprezni. U drugom redu natpisa nalazi se gentilicij *Ulpus*

⁸ Autor se ovom prilikom zahvaljuje prof. dr. Dragi Župariću na ukazanoj pomoći pri interpretaciji natpisa.

⁹ Mitologija prikazuje Jupitera kao najodličnijeg i najmoćnijeg od svih bogova rimskog panteona. On je otac olimpskih bogova Marsa, Vulkana, Minerve, Merkura i Venere, Apolona i Dijane te samim time drži glavnu vlast na Olimpu. On vlada nebeskim svodom, ali i upravlja ljudskom sudbinom te je u tome smislu i otac svih ljudi.

¹⁰ CIL III 12778: *[I(ovi)]O(ptimo)M(aximo)P[.]/[.]pius[; Patsch 1893, 701; Imamović 1977, 364-365, br. 98; Bojanovski 1988, 165; Mesihović 2007, 908; 2011, 23-24; EDH: <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD052295>*

¹¹ Ovdje usvajamo mišljenje Salmedina Mesihovića po kojem oštećeno slovo predstavlja slovo P (Mesihović 2007, 23), odbacujući tako ranije iznesenu restituciju Envera Imamovića koji smatra da se radi o slovu F i koji dopunjuje natpis kao *F(ulminatori)* (1977: 364, br. 98). Ustvari, malo bolja vizualna inspekcija transkripcije natpisa i oštećenog slova koju prvi donosi Patsch (Patsch 1893 A, 701) pokazuje zaobljene konture pri samoj ivici čineći tako nedvojbenim o kojem slovu se zapravo radi.

i moguće je da oštećeno P iz prvog reda ne stoji za *Patrio* nego predstavlja prenamen osobe s ulpijevskim gentilicijem naveden samo u skraćenoj formi, tj. samo kao slovo P. U tom slučaju, jedna od mogućih dopuna bi bila *P(ublius)* te bi ime dedikanta, na osnovu sačuvanog onomastičkog materijala, glasilo *Publius Ulpus*.¹² Sve ovo predstavlja neka od mogućih rješenja, ali bez restitucije oštećenih dijelova sigurniji zaključci se, dakako, ne mogu donositi.

Kao dedikant spomenika javlja se žena, Aurelija Maxima. Njeno ime, uprkos velikoj zastupljenosti aurelijevskog gensa među epihorskim stanovništvom, nije nam poznato ni s jednog do sada očuvanog žrtvenika s prostora BiH.¹³ Aurelijevsko gentilno ime govori nam da je Maxima svoje rimsko građanstvo stekla za vrijeme jednog od careva s aurelijevskim gentilicijem,¹⁴ čime bi *terminus post quem* nastanka are predstavljala 161. godina n. e., odnosno godina početka vla-

¹² To je, međutim, malo vjerovatno jer, sudeći po epigrafskoj građi, prenamen *Publius* ne nalazimo nigdje zajedno s gentilicijem *Ulpus*. Najčešći prenamen koji se javlja uz ulpijevsko gentilno ime jest *Marcus* (*Marcus Ulpus Apollodorus*, ILJug III, 1569 = ILJug II, 623; *Marcus Ulpus Marcianus*, CIL III, 14616; *Marcus Ulpus Vitalis*, CIL III, 14219; *Marcus Ulpus Canius*, CIL III, 14218 = ILJug 1529). Ipak, gentilno ime *Ulpus* najvećim se dijelom nalazi u sklopu dvočlane onomastičke formule spojen samo s kognomenom (*Ulpia Musa*, CIL III 8377 = 12755; *Ulpia Successa*, AE 1980, 694; *Ulpia Paula*; *Ulpia Gallia*; *Ulpia Paulina*, CIL III 13232 = 10049 p. 2328, 11; *Ulpia Catta*, CIL III, 14219, 18; *Ulpia Matera*, ILJug I, 164; *Ulpus Nonntion*, ILJug III, 1479a; *Ulpia Victorina*, AE 1987, 0806). Zapaža se pri tome da veliki dio osoba s ulpijevskim gentilicijem čine žene.

¹³ S druge strane, na širem prostoru rimske provincije Dalmacije, ime Aurelije Maxime je prilično često: CIL III, 08921= AE 1978, 0614 (Salona); ILJug 1975 (Promona); ILJug 2017 (Klis); CIL III, 09732 (Tilurium); CIL III, 09836 (Biskupija). Jedan *Titus Aurelius Maximus* poznat nam je s nadgrobnog spomenika iz Švrakinog Sela kod Sarajeva (*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Tonitra / tori T(itus) Aur(elius) / Maximus / 5 ve[t(eranum)] Aug(ustorum)*; CIL III, 2766 a = ILJug III, 1581). Po svemu sudeći on je bio veteran koji se po završetku službe pod carem Markom Aurelijem i Lucijem Verom naselio u Sarajevsko polje i bližu okolinu naselja Aquae S... na Ilidži (Mesihović 2011, 109-110, s ostalom literaturom).

¹⁴ Aurelijevsko gentilno ime nosilo je više careva: Marko Aurelije (*Imperator Caesar Marcus Aurelius Antoninus Augustus*), vladao 161-180; Lucije Ver (*Imperator Caesar Lucius Aurelius Verus Augustus*), vladao kao suvladar Marka Aurelija 161-169; Komod (*Caesar Marcus Aurelius Commodus Antoninus Augustus*), vladao 180-192; Karakala (*Caesar Marcus Aurelius Severus Antoninus Pius Augustus*), vladao 211-217. Marko Aurelije i Komod pripadali su dinastiji Antonina, a Karakala dinastiji Severa.

davine Marka Aurelija, prvog rimskog cara s aurelijevskim gentilnim imenom. Kako pokazuje epigrafska građa, aurelijevci su najzastupljeniji sloj rimskih građana u BiH, a najbrojniji su upravo na području gornje i središnje Bosne,¹⁵ dakle području kojem pripada i naš žrtvenik. Nesumnjivo je da veliku učestalost gentilicija *Aurelius* treba dovesti u direktnu vezu s djelovanjem cara Karakale i njegovom zakonskom odredbom (*constitutio Antoniniana*) kojom je podijelio rimsko građanstvo svim slobodnim stanovnicima Carstva.¹⁶ Međutim, dedikant žrtvenika iz Vrtlišta, Aurelija Maxima, svoj građanski status dobila je još prije Konstitucije. O tome svjedoči njena dvočlana onomastička formula (*duo nomina*) s gentilicijem i kognomenom, bez imenskog elementa prenomena (*praenomen*). Dvočlana imenska formula sa samo dva navedena onomastička elementa javlja se početkom II stoljeća, a traje sve do proglašenja Konstitucije 212. godine n. e., kada se iz imenske formule građana, kao rezultat gubljenja njegove vrijednosti, izbacuje carski gentilicij.¹⁷ Nakon toga u onomastičku praksu rimskih građana ulazi jednočlana onomastička formula,¹⁸ čime se proces razvoja ilirske onomastike vratio na tačku s koje je zapravo i počeo – na jednočlano ime.¹⁹ Onomastika dedikanta na ari iz Vrtlišta je i najpouzdaniji element za približno datiranje i određivanje vremena nastanka spomenika. Gentilicij *Aurelius* određuje *terminus post quem*, a to je 161. godina, dok *duo nomina* oblik onomastičke formule određuje i njegov *terminus ante quem*, a to je u ovom slučaju 212. godina i Konstitucija cara Karakale.

Od posebnog je značaja kognomen *Maxima* u imenskoj formuli Aurelije jer on ukazuje na njeno autohtono porijeklo.²⁰ Vrsni poznavatelj ilirske onomastičke baštine Duje Rendić Miočević na osnovu brojnih analogija ovoga kognomena iz drugih ilirskih oblasti, tačnije antičkog Ridera

(*Riditae – municipium Riditarum*), pokazao je da iza ovoga kognomena rimskog porijekla stoji zapravo njegov autohtoni pandan te da se radi o izvjesnoj *interpretatio Romana* koja je jednostavno prenesena na područje jezika. Drugim riječima, kognomen *Maxima* predstavlja latinsku, rimsku verziju nama nepoznatog ilirskog imena, njegov *calque linguistique* nastao na osnovu iste ili slične semantičke vrijednosti. Štaviše, pokazao je da velika zastupljenost ovoga kognomena, kako na primjeru antičkog Ridera tako i šire, nije slučajnost, već je rezultat poznavanja njegove semantičke vrijednosti, odnosno njegovog značenja. Ilirsko domorodačko stanovništvo dobro je znalo značenje imena *Maximus*, odnosno *Maxima*, te ga je u skladu s tim značenjem i usvojilo.²¹

Imajući u vidu domorodačko porijeklo Aurelije Maxime i mjesto nalaza žrtvenika na području centralne Bosne, vjerovatno nećemo pogriješiti ako Aureliju Maximu dovedemo u vezu s ilirskim plemenom Dezidijata, čiji je plemenski teritorij bio upravo u oblasti središnje Bosne, odnosno na području oko središnjeg i gornjeg toka rijeke Bosne.²² Činjenica da upravo ovdje i brojimo najviše aurelijevaca sasvim sigurno ne predstavlja slučajnost. Velika zastupljenost aurelijevskog gentilnog imena, uglavnom zahvaljujući Karakali, pokazatelj je da domaće autohtono stanovništvo, u ovom slučaju Dezidijati, odnosno dezidijatska peregrinska *civitas*, dugo vremena nije bilo podobno za sticanje rimskog građanstva. Razlog tome leži svakako u ulozi koju su odigrali u Velikom ilirskom ustanku 6-9. godine n. e.²³ Budući da su bili jedni od glavnih plemena predvodnika rata, Rimljani sigurno nisu željeli dijeliti privilegiju svoga građanstva ljudima koji su doskora bili učesnici jednog od najtežih ratova koje je Rim ikada vodio. Građanstvo su stekli tek onoga, posljednjeg trenutka kada više nije bilo nikakvog načina da se sticanje civiteta prolongira – zakonskom odredbom kojom su i svi ostali slobodni stanovnici Imperije dobili gra-

¹⁵ Mesihović 2011, 151, 651-654.

¹⁶ Car je građansko pravo dodjeljivao preko svog legata u provinciji, a samo sticanje privilegije civiteta uvijek je bilo vezano za određeni događaj, zasluge u ratu, isticanje u radnoj službi ili posjetu cara određenoj oblasti. Više o procesu sticanja građanskog prava v. Bojanovski 1988, 69-71.

¹⁷ Paškvalin 2012, 27-28.

¹⁸ Ibid., 28.

¹⁹ O razvoju ilirske onomastike v. Rendić Miočević 1948, 18-58.

²⁰ Po Bojanovskom, Maxima je najčešće domaće žensko ime, a radi se uglavnom o ženama udatim za vojnike ili doseljenike (Bojanovski 1988, 124).

²¹ Rendić Miočević 1964, 104.

²² Paškvalin 1975, 57-62 + Tab. 30-33, 1996, 93-116; 2000, 191-241; 2005, 199-237; Mesihović 2007; O Desitijatima u prehistorijsko doba v. Čović 1976, 187-237; Benac 1954, 5-21; 1963, 25-31.

²³ Iz brojne literature o velikom ilirskom ustanku izdvajamo ovdje samo nekoliko studija: Pašalić 1956, 245-300; Wilkes 1969, 69-77; Mesihović 2007, 314-617; 2011.

đansko pravo.²⁴ Naravno, bilo je i odstupanja od ove prakse te pojedinačnu dodjelu rimskog građanstva određenim pojedincima unutar dezidijatske *civitas* nalazimo i prije Karakaline zakonske odredbe.²⁵ Ipak, Dezidijati su postali rimski

²⁴ Dijeljenje građanskog prava bilo je usko vezano s procesom municipalizacije i urbanizacije same provincije. Da bi jedna peregrinska *civitas* prerasla u municipij, odnosno dobila pravni status municipija, morao je postojati određeni broj domaćih građana s civitetom, koji će vršiti dužnost uprave nad municipalnim teritorijem (Bojanovski 1988, 71).

²⁵ Jedan od takvih primjera jest *Temans, sin Platora*, koji je nakon završetka roka vojničke službe na mjestu konjanika I belgijske kohorte dobio građansko pravo: *Jemans / Platoris / [Da]esitias vexill(arius) / [e]quit(um) coh(ortis) I Belgar(um) / turma Valeri / Proculi ann(or)um XLV / stipendior(um) XXIV h(ic) s(itus) e(st) / fieri curavit Iulia Ves() / coniunx; CIL III 9739; Patsch 1901, 1983; 1910, 178-179; Bojanovski 1988, 147 i fus. 20; Arheološki leksikon BiH, Tom I, 33; 1988, 33; Mesihović 2007, 73-74, 685, 828-829, 855, 887, 892, 901, 903; 2011, 19-21; http://compute-in.ku-eichstaett.de:8888/pls/epigr/epigraphik_en. Iz natpisa *Tita Flavija Valensa* iz Breze doznajemo da je on također jedan od pojedinaca koji su civitet stekli u ranim fazama procesa romanizacije, već za vrijeme vladavine Flavijevaca. Još bitniji momenat odnosi se na podatak da je T. F. Valens bio plemenski prvak, *princeps* Dezidijata, te stoga ovaj natpis predstavlja jedan od glavnih izvora za poznavanje dezidijatske političke strukture: *Ulpiae et f(ili) / Proculae a[nn(os)] XX? / T(itus) F(lavius) Valens Varron[is] / f(ilius) princeps Desitia[tium] // 5 et Aelia Iusta [filia?] / [S]ceno[b]a[rbi]?*; ILJug III, 1582; Čremošnik / Sergejevski 1930; Sergejevski 1940, 141-142, Sl. 10-11; Rendić Miočević 1948, 67; Bojanovski 1988, 147, nap. 21; Arheološki leksikon BiH, Tom III, 16; Paškvalin 1996, 95-96; 2000, 193-194; Mesihović 2007, 654-657; 2011, 65-72. Rimsko građanstvo za vrijeme Flavijevaca stekao je i *Tit Flavije Lucije*. S natpisa iz Bilimišća kod Zenice saznajemo da je Tit Flavije bio dekurion municipija Bis(tuensium), pripadajući samom vrhu domaće političke aristokratije: *D(is) M(anibus) / T(ito) Fl(avio) T(iti) f(ilio) Luci/o dec(urioni) mun(icipii) / Bis(tuensium) et Aur(eliae) / 5 Procul(a) Fl(avia) Procill/av(ici) et si/bi et suis*; CIL III 12 765 = ILJug I, 101; Truhelka 1892, 342; Patsch 1914, 180, Sl. 61; 1915, 70, Sl. 61, nap. 1; Sergejevski 1932, 39-40, br. 104, Fig. 2; Bojanovski 1974, 137, Sl. 12; 1988, 158; Mesihović 2007, 899, 904, 906-907; 2011, 43-46. Od građana koji su civitet stekli za vrijeme Elijevaca ističe se ličnost *Publija Elija Viktorina* za koga saznajemo preko natpisa iz Krivoglavaca kod Vogošće. On je, kao i prethodna dva flavijevca, pripadao krugu političke aristokratije, vršeći dužnost kvatuorvira unutar municipija *Aquae S...*, jedne od dvije municipalne jedinice koje su se razvile na dezidijatskom području. Svoj civitet, međutim, nije stekao direktnom dodjelom od strane cara, nego ga je naslijedio po agnatskoj liniji od nekog pretka koji je dobio građanstvo od cara Hadrijana. Natpis je značajan iz razloga što potvrđuje municipalni status naselja *Aquae S...* s izgrađenim administrativno-političkim uređenjem i pripadajućim institucijama (dekurioni, kvinkenalisi, edili): *Aelio vict)ORINO DEC(urioni) M(unicipi) AQ(ensis) FILIO INFELICISSI(mo) / 2 ...qui vixit ann)OS X M(ens)ES II DIES**

građani u najvećoj mjeri tek poslije Konstitucije. Prema tome, izrazito kasno sticanje civiteta unutar dezidijatske *civitas* izraz je smišljene i pažljivo usmjerene rimske politike protiv dezidijatskog epihorskog stanovništva, sasvim sigurno viđene i kao jedan od vidova kazni za neposlušnost, te predstavlja odraz dugotrajnog nepovjerenja rimske politike usljed teških i mukotrpnih sukoba u Velikom ilirskom ustanku.

Summary

Altar of Jupiter from Vrtlište near Kakanj

Although the vast number of votive altars dedicated to main Roman deity of *Jupiter Optimus Maximus* exists throughout the territory of present day Bosnia and Herzegovina, newly – discovered epigraphic altar from Vrtlište near Kakanj, which is discussed in this paper, represents the sole evidence of this cult in broader Kakanj area in central Bosnia. The altar joins the largest group of Roman votive monuments and once again confirms the dominant role of the cult of *Jupiter Optimus Maximus* in the hinterland of Roman province of Dalmatia. The epigraphic analysis shows the presence of certain onomastic elements such as *Aurelius* nomina and *Maxima* cognomina, which reflect some aspects of socio – cultural changes in roman – time Dalmatia. *Aurelius nomen gentile* suggest the romanization of autochthonous population under the Antonine dynasty. Based on large number of other monuments with *Aurelius* nomina, it represents the most widespread *nomen gentile* in the interior of Dalmatia, mainly due to Emperor Caracalla's edict of 212 A. D. which gave the civil rights to all free people of

*XIII ET VI(piae) GALLI(a)E / 3 uxori in)COMPARABILI P(ublius) AEL(ius) VICTORINVS / 4 municipi A)Q(uensis) III(I) VIR Q(uin)Q(ennalis) (a)ED(ilis) VIV(u)S FECIT; Mesihović 2007, 892-895; 2008, 33-36. Ista situacija je i u vezi s ličnošću *Publija Elija Justa*. I on je svoje građansko pravo naslijedio po agnatskoj liniji od nekog svoga pretka koji je dobio građanstvo za vrijeme cara Hadrijana. Natpis koji je pronađen u Fazlićima kod Travnika ukazuje na to da je *Publije Elije Justus* bio dekurion municipija *Bis(tuensium)*: *D(is) M(anibus) / P(ublius) Ael(ius) Iustus / dec(urio) m(unicipii) Bis(tuensium) / et Ael(ia) Procula / coniunx vivi sibi / posuerunt*; CIL III 12761; Patsch 1893, 704-705; Bojanovski 1974, 136, Sl. 11; 1988, 158; Mesihović 2007, 898-899; 2011, 22-23. Broj osoba koje su stekle civitet prije Konstitucije svakako je dosta veći te ih ovdje nećemo navoditi. Umjesto toga, ograničili smo se na neke „reprezentativnije“ primjere.*

the empire. However, *duo nomina* onomastic formulae of Aurelia Maxima suggest that she received her citizenship before 212 A. D., during the reign of one of the emperors with Aurelius nomina, starting with Marcus Aurelius (161 – 180 A. D.). Therefore, onomastic elements determine the *terminus post quem* and *terminus ante quem* and date the production of the altar between 161-212 A. D.

Maxima cognomina in onomastic formulae, as Duje Rendić-Miočević showed on other numerous examples from *municipium Riditarum* in modern-day Croatia, reveals the autochthonous origin behind the Romanized formulae, indicating the process of *interpretatio Romana*. *Maxima cognomina*, therefore, represents a Latin, Roman equivalent of an unknown Illyrian name, its *calque linguistique* produced on the basis of the same or similar meaning. Moreover, studies have found that the great distribution of *Maxima cognomina* is not a mere coincidence but an act of rational use as a result of understanding its semantic value.

The fact that the *dedicant* of the altar was a member of indigenous Illyrian population and that the altar was found in central Bosnia, allow us to conclude that Aurelia Maxima was a member of one of the largest indigenous tribes in the province of Dalmatia, the *Daesitiates*. Due to their main role in *Bellum Batonianum* 6-9 A. D., the *Daesitiates* were mostly deprived of their citizenship until the emperor's Caracalla edict in 212 A. D. That explains the large number of Aurelius *nomina* emerging on various epigraphic monuments. Although Aurelia Maxima gained her citizenship sometime before 212 A. D. it still serves as a good example of late Romanization of indigenous population which can certainly be seen as a means of punishment due to their involvement in great military campaign of 6-9 A. D.

Skraćenice

AE – L'Année épigraphique. Revue des publications épigraphiques relatives à l'Antiquité romaine, Paris.

AP – Arheološki pregled, Beograd

ARR – Arheološki radovi i rasprave, Zagreb

ANUBiH – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo

CBI – Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo

CIL – *Corpus Inscriptiones Latinarum*

ČGT – Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Tuzla

EDCS – Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby (http://oracle-vm.ku-eichstaett.de:8888/epigr/epigraphik_en)

EDH – Epigraphische Datenbank Heidelberg

(<http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/offen/suchen2.html?benutzer=gast&kennwort=g2dhst>)

GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo

ILJug – *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia*

JAZU – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti

N. S. – Nova serija Glasnika Zemaljskog muzeja

SKA – Srpska kraljevska akademija, Beograd

VAHD – Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split

Bibliografija

Benac, A. / Mladenović, Lj. 1954, Sarajevo od najstarijih vremena do danas, u: Sarajevo kroz arheološke spomenike do dolaska Turaka, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo 1954, 7- 41.

Benac, A. 1963, Gradac Ilinjača kod Kotorca, Sarajevo, Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva I, knj. I, Sarajevo 1963, 25-31.

Benac, A. 1972–1973, Obre I – Neolitsko naselje starčevačke-impreso i kakanjske kulture na Raskršću, GZM, XXVII/XXVIII, N. S., Sarajevo 1973, 5-171.

Bloch, R. 1971, Latinska epigrafika, Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd 1971.

Bojanovski, I. 1973, Rimska cesta dolinom Bosne i njezina topografija, Simpozijum „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura”, Muzej grada Zenice, Radovi, III, Zenica 1973, 393-415.

Bojanovski, I. 1974, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, ANUBiH, Djela, knj. XLVII, CBI, knj. 2, Sarajevo 1974.

Bojanovski, I. 1984, Razdoblje rimske uprave, Visoko i okolina kroz historiju, I, Skupština opštine Visoko, Visoko 1984, 49-99.

Bojanovski, I. 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba, ANUBiH, Djela, knj. LXVI, CBI, knj. 6, Sarajevo 1988.

Bujak, E. 2013, Novi slučajni rimski nalazi sa Carevog polja kod Jajca, Zenica, Gradina, Zenica 2013, 137-143.

Čović, B. 1976, Od Butmira do Ilira, „Veselin Masleša”, Sarajevo 1976.

Čremošnik, G. / Sergejevski, D. 1930, Gotisches und römisches aus Breza bei Sarajevo, Novitates Musei Sarajevoensis, Sarajevo 1930, 9 + Tab. 1-3.

Čremošnik, I. 1949–1950, Iskopavanje Crkvine u Zgošći 1948. g., GZM, IV-V, N. S., Sarajevo 1950, 411-416.

- Grupa autora* 1988, Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom I-III, Zemaljski muzej, Sarajevo 1988.
- Imamović, E.* 1977, Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, „Veselin Masleša”, Sarajevo 1977.
- Matijašić, R.* 2002, Uvod u latinsku epigrafiju, Filozofski fakultet, Pula 2002.
- Mesihović, S.* 2007, Dezidijati: kulturna i narodnosnopolitička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanovog doba (doktorska disertacija), Zagreb 2007.
- Mesihović, S.* 2008, INSCRIPTIONES LATINARVM SARAEVONENSIS – doprinos historiji sarajevskog područja u antičko doba, Historijska traganja, I, Institut za historiju, Sarajevo 2008, 9-68.
- Mesihović, S.* 2011, ANTIQVI HOMINES BOSNAE, Filozofski fakultet, Sarajevo 2011.
- Pasalić, E.* 1956, Questiones de bello dalmatico panonique, Godišnjak Istorijskog društva BiH, 8, Sarajevo 1956, 245-300.
- Pasalić, E.* 1960, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Zemaljski muzej, Sarajevo 1960.
- Paškvalin, V.* 1975, „Kamenjača“, Ul. 6. aprila, Breza kod Sarajeva, mladeželeznodopska i rimska dezidijatska nekropola, AP, 17, Beograd 1975, 57-62 + T. XXX-XXXIII.
- Paškvalin, V.* 1991–2005, Zaštitna iskopavanja na antičkom lokalitetu „Gromile“ u Karauli kod Kakanja, GZM, XLVI, N. S., Sarajevo 1991–2005, 131-149 + T. I-V
- Paškvalin, V.* 1996, Prilozi proučavanju ilirsko-panonskog plemena Dezitijata i njegovog teritorija u krajevima srednje Bosne u predrimsko i rimsko doba, GZM, XXXVII, N. S., Sarajevo 1996, 93-116.
- Paškvalin, V.* 2000, Ilirsko-panonsko pleme Desitijata srednje Bosne u rimsko doba i rekognosciranje njihova područja, Godišnjak ANUBiH, knj. XXXI, CBI, knj. 29, Sarajevo 2000, 191-241.
- Paškvalin, V.* 2005, Kulturno-povijesni utjecaji u kultnoj umjetnosti Dezitijata u rimsko doba, Godišnjak ANUBiH, knj. XXXIV, CBI, knj. 32, Sarajevo 2005, 199-237.
- Paškvalin, V.* 2012, Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine, ANUBiH, Djela, knj. LXXXIII, CBI, knj. 9, Sarajevo 2012.
- Patsch, K.* 1893, Rimski natpisi iz doline Lašve, GZM, V, sv. 4, Sarajevo 1893, 700-707.
- Patsch, K.* 1910, Prilozi našoj rimskoj povjesti, GZM, XXII, sv. 1, Sarajevo 1910, 177-208.
- Patsch, K.* 1914, Zbirke rimskih i grčkih starina u bosherc. Zemaljskom muzeju, GZM, XXVI, sv. 1-2, Sarajevo 1914, 141-219 + T. I-II.
- Patsch, K.* 1915, Zbirke rimskih i grčkih starina u bosherc. Zemaljskom muzeju, Zemaljski muzej, Sarajevo 1915.
- Rendić Miočević, D.* 1948, Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije, Split 1948.
- Rendić Miočević, D.* 1964, Ilirske onomastičke studije (II). Imena Firmus, Valens, Maximus u procesu romanizacije ilirskog onomastika, ŽA, XIII-XIV, Skopje 1964, 101-110.
- Sergejevski, D.* 1932, Spätantike Denkmäler aus Zenica, GZM, XLIV, Sarajevo 1932, 35-56 + T. XVII-XXIV.
- Sergejevski, D.* 1940, Rimski natpisi iz Bosne, Uzičkog kraja i Sandžaka, Spomenik SKA, XCIII, 133-160.
- Sergejevski, D.* 1948, Nove akvizicije odjeljena klasične arheologije Zemaljskog muzeja, GZM, III, N. S., Sarajevo 1948, 167-187 + T. I-VII.
- Sergejevski, D.* 1951, Novi i revidirani rimski natpisi, GZM, VI, N. S., Sarajevo 1951, 301-310 + T. I-II.
- Silajdžić, T. / Mesihović, S.* 2014, Votivna ara Jupitera Kapitolinskog, Godišnjak ANUBiH, CBI, knj. 43, Sarajevo 2014, 121-127.
- Šaćić, A.* 2014, Četiri do sada neobjavljena epigrafska spomenika, Godišnjak ANUBiH, CBI, knj. 43, Sarajevo 2014, 155-167.
- Truhelka, Č.* 1892, Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine, GZM, IV, sv. 4, Sarajevo 1892, 340-365.
- Wilkes, J.* 1969, History of the provinces of the Roman Empire, Dalmatia, University of Birmingham, London 1969.
- Zaninović, M.* 1999, La Dalmazia in eta imperiale, Leo S. Olscki editore, Firenze, 213-223.

Tab. 1. Izgled žrtvenika s prednje strane s natpisnim poljem i ukrašenim krovnim dijelom (Foto: T. Silajdžić)

Tab. 2. 1. Natpisno polje; 2. Krovni dio s profilacijom i oštećenim ornamentom

Tab. 3. 1-3. Izgled žrtvenika s bočnih strana i sa stražnje strane